

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 947

Г. Буканов

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ТЕЧІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
РУХУ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА
УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Відродження та розбудова української державності, формування її політичної системи та необхідність конституційної реформи зумовлюють збільшення ролі політичних партій та громадських організацій в державі.

Мета даної роботи – проаналізувати виникнення та розвиток ліберальної течії в політичній палітрі України та її потенціал у розбудові національної державності на початку ХХ ст.

До історіографічного доробку по даній темі вагомий внесок зробили сучасники подій: Б. Грінченко, В. Дорошенко, С. Єфремов, російський історик С. Щоголев, А. Стороженко, німецький дослідник О. Гетч, П. Стебницький, П. Христюк, П. Гайдалемівський, Є. Чикаленко та ін. Найкраще опрацювання історії УДП (Українська демократична партія), УРП (Українська радикальна партія) та УРДП (Українська радикально-демократична партія), показано у працях, опублікованих за кордоном українськими емігрантами й істориками з діаспори: Д. Дорошенко, О. Лотоцьким, Ю. Тищенком-Сірим, Н. Полонською-Василенко та ін, які використали значний об'єм фактичного матеріалу [1]. Намагання об'єктивного висвітлення аспектів формування, діяльності лібералів в І–ІІІ Думах ми знаходимо в працях видатних істориків сьогодення, присвячених діячам історії українських партій – Г. Касьянова, О. Телешуна, О. Голобуцького, В. Куликова, А. Павка, Ф. Турченка, С. Донченко та ін. [2; 3; 4].

Особливо важлива роль у формуванні ліберальних принципів, які справлять враження на світову спільноту на більш пізньому етапі, належить двом англійським революціям – середини і кінця ХVІІ ст., які заклали міцні підвалини лібералізму: гарантія громадянських і політичних прав особи, невтручання в економічні справи громадян, недоторканість власності, свобода промисловості й торгівлі, формування державної влади, визнання парламенту головним носієм державного суверенітету, а також створення відповідального перед парламентом уряду, ліквідація влади монархії над церквою. На початку ХХ ст. Україна була розділена територіально між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Географічна близькість, давні господарські стосунки, мовна і культурна спільність народів, розділених кордоном, сприяли

поглибленню економічних зв'язків між імперіями. За мету автор має прослідкувати різні вектори впливу на формування українського лібералізму в першій половині XIX ст. "Лібералізм, – проголошено в маніфесті ліберальної партії, – виступає за свободу. Лібералізм цікавлять люди, проте не в своїй масі, а як індивідууми. Ліберали відкидають філософські міфи про вищу цінність держави, нації, аристократії або робітничого класу; для них цінністю є тільки особа людини. Людині ж для повного висловлення і розвитку своєї особистості необхідне вільне суспільство – суспільство, в якому вона зможе щось сказати в справі його управління й зіграти певну роль в одній із його громад" [Цит. за: 5, с.40–42]. Загальнодемократичний рух, що вже набув сили в Європі, тут теж мав надзвичайно великий вплив, оскільки охоплював усі верстви населення. Особливий відбиток на взаємовідносини України з іншими народами наклало піднесення слов'янського національного руху. Великим випробуванням для цих відносин стала збройна боротьба. Польське повстання 1863–1864 рр. викликало різку поляризацію політичних сил. У ставленні до нього зіткнулися погляди та думки різних кіл громадськості України. Значна кількість інтелігенції сприйняла повстання негативно, що було викликано бажанням багатьох керівників польського руху зберегти кріпацтво та приєднати Правобережну Україну до складу майбутньої незалежної Польщі. Цим пояснюється оцінка польського повстання рядом українських діячів (М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Драгомановим та ін.), як несвоєчасне та станово обмежене в аграрному та національному питанні [6, с.5].

Прямо протилежну позицію зайняли західноукраїнські "москвофіли", які заперечували будь-які права польського народу на створення самостійної держави. Ліберальна ж львівська "Громада" надала підтримку повстанцям, сподіваючись на поступки у національному питанні польської шляхти.

Отже, в середовищі української громадськості повстання було зустрінуте прихильно, ще раз продемонструвавши численні суперечності усередині самого суспільства – класові (селяни – польські поміщики), станові (панство польське – російське), ідеологічні (республіканці – монархісти), національні (поляками – інші народи, які населяли Україну).

Теорія лібералізму на початок XX ст. найбільш повно віддзеркалювала нагальні потреби глибокої демократизації, його швидкого економічного розвитку, вирішення основних проблем (економічних, соціальних, національних) [6, с.6]. Лібералізм, як практика, втілювався в принципах вільного ринку, конкуренції, плюралізму, парламентського демократизму, розділення гілок влади і рівності перед законом. Державі, при такому розумінні співвідношення свободи, особистості та суспільства, залишалася роль "нічного сторожа", який вартує права та інтереси особи в межах закону [1].

Залучення України до потоку міжнародних зв'язків в обох імперіях відбувалося в контексті національних рухів, які прагнули діяти

в рамках монархічних порядків. Характерним виявленням таких процесів стало масове переселення чехів до України, як одна з форм національного руху, як відповідь на створення в 1867 р. двоєдиної Австро-Угорської монархії та онімечення чеських земель.

Чеські іммігранти отримали підтримку багатьох громадських кіл в Україні. Широке сприяння чеському рухові було викликано, перш за все, міцним корінням, яке мала в Україні та в Росії слов'янофільська традиція. Але різні соціальні групи розуміли цю традицію по-своєму.

Слов'янські комітети, які були організовані ліберальною інтелігенцією за сприяння адміністрації Київського навчального округу, допомагали чехам отримати можливість створити національні школи. "Киевский телеграф", який відбивав погляди ліберальної громадськості України, робив наголос на національній нерівноправності чехів в Австрії, тоді як консервативний "Киевлянин" на перше місце ставив монархічні настрої саме заможних переселенців. Револьюційні демократи, співчуваючи в цілому національному рухові, критично оцінювали царистські настрої іммігрантів.

Як наслідок – зростання національно-визвольного руху на території цілої України.

Ідейно й організаційно український національно-визвольний рух почав формуватися в першій половині XIX ст., але тоді він не виходив за культурно-просвітницькі межі. Перетворення його на політичний і формування відповідних структур відбувалося наприкінці століття, коли українофіли почали переходити до організаційної роботи в масах і стали опозиційними до влади [5, с.59].

Процес організаційного оформлення політичних сил України наприкінці XIX ст. проходив у двох ідейно обґрунтованих напрямках: консервативний та народницько-ліберальний. У політичній сфері консерватизм передбачає збереження традиційних форм життя та діяльності держави як особливу цінність традиційного ладу.

На противагу консерваторам народники щиро виступали за народоправство, яке було органічно властиве українцям у минулому і повинно було бути відтворене зараз. "В конфліктах народу і власті вина завжди на стороні власті," – так сформулював лозунг народницької ідеології М. Грушевський. Ліберальне народництво передбачає переважне забезпечення усіх ліберальних прав і свобод населенню України за умови, що остання буде автономним державним утворенням.

"Історія Русів", створена невідомим автором у 60–70 рр. XVIII ст., була виразом національно-державної ідеї, що сформувалася в колах, тісно пов'язаних з Генеральною військовою канцелярією. Не ставши, однак, знаменною віхою у процесі українського національного ренесансу, "Історія Русів" набула свого значення, ставши джерелом наснаги та ідей для перших справжніх будителів української національної самосвідомості. Маються на увазі Т. Шевченко, П. Куліш,

М. Костомаров, а сталося це у 40–50 рр. XIX ст. після її видання Осипом Бодянським.

Конкретними носіями національної ідеї були громадсько-культурні діячі. Стосовно даного етапу на Україні слід говорити про головного ідеолога Кирило-Мефодіївського братства, творця його основних програмних документів – М. Костомарова.

Статті та дослідження, які зробив М. Костомаров у 60-і роки, розгорнули та поглибили суперечності, помітні вже в його працях 40-х рр. "Книга биття українського народу" проголошувала неминучість відродження України, яке може бути досягнуте через самостійний національно-культурний розвиток, створення своєї державності. Але парадокс у тому, що у програмних документах братчики відзначають таку можливість лише в рамках федерації всіх слов'янських народів (панівних і поневолених).

Широкого розмаху рух набув спочатку в Західній Україні. І якщо для Східної України рубежем політичної боротьби за визволення можна вважати утворення праматері українських партій у Росії – Революційної української партії (РУП), то на українських землях у Габсбурзькій імперії такою першоосновою було утворення Русько-української радикальної партії (РУРП).

У Західній Україні ліберальне крило уособлювала Українська національно-демократична партія (УНДП), яка в Галичині була найвпливовішою. УНДП виникла 1899 р. Її поява ідейно та організаційно обумовлена 40-річною діяльністю народовців – течії української політичної думки, зорієнтованої на створення самостійної української держави. До партії належало багато представників радикалів, які не підтримували соціалістичні пріоритети своїх лідерів. Активно працювали в партії М. Грушевський, І. Франко, О. Барвінський, Є. Левицький, В. Охримович.

Ідея федералізму у трактуванні М. Костомарова була недієздатною. Справа в тому, що вчений-публіцист поєднує два несумісних (можна сказати антагоністичних) поняття: панівну та пригноблену націю, які ніколи не зможуть стати рівноправними учасниками федерації. З цієї точки зору концепція, що її відстоював М. Костомаров, ігнорувала конкретно-історичну розстановку сил.

Час спливав, а глибинна суперечність концепції М. Костомарова, закладена ще в 40-і рр., не стиралася, а загострювалася в пізніших працях, які зрештою зумовили розкол українського руху в другій половині XIX ст. на дві протилежні течії. В цьому плані заслуговує на увагу стаття М. Костомарова "Две русские народности". У цій статті вперше висунуто і обґрунтовано теза про те, що є два різні народи – росіяни і українці, і що ця відмінність охоплює, по суті, всі сфери життя народів, починаючи з географічного положення, історичного буття і кінчаючи релігією, народною філософією, поглядом на проблему співжиття з іншими народами, побутом, типом родини,

державотворчими можливостями, властивостями психологічного національного типу" [7, с.29]. Це, по суті, була контр-теза до усієї царської ідеології, що прагнула асиміляції українців з москалями не лише у перспективі, але й в історичний ретроспективі.

Тому вона стала теоретичною основою та практичним фундаментом формування нових шляхів національного відродження, зорієнтованих на національні політичні, культурні, соціальні та інші традиції. Пізніше ця теза, розгорнута і доповнена М. Грушевським, перетворилась у дороговказ національно-культурного та політичного життя українського народу. Та парадоксальність, нелогічність висновку, який робить М. Костомаров у цій статті, вражає своєю несподіваністю. Перекреслюючи всі наведені аргументи, він впадає у нерозв'язну суперечність в іншій своїй праці – "Воспоминания о двух малярах". Неначе б то не було трьохсотлітнього досвіду такої "спілки", в результаті якої українці перетворилися на "малоросів", українська мова – на неіснуючу, а природні багатства України – на нерозмінний карбованець російського добробуту.

Ідейний розкол українського руху, започаткований М. Костомаровим і зазначений ще з початку 70-х рр., був підхоплений і поглиблений. Найяскравішими постатями з цієї точки зору були визначні представники української суспільно-політичної думки М. Драгоманов і О. Кониський.

Базуючи своє розуміння завдань українства на принципах, проголошених програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства, вони різнилися баченням шляхів втілення своїх завдань. Також різними були їхні погляди і на джерела національного ренесансу, хоча практична співпраця М. Драгоманова і О. Кониського була досить плідною. Протириччя та суперечності у їхніх поглядах віддзеркалювали суспільний розкол, з одного боку. З іншого – стали ідейним джерелом двох течій українського національного руху.

Ставлення М. Драгоманова до сучасного йому українського руху, ті позиції, з яких він його критикував, дають також вагомий підстави для сумнівів у правомірності абсолютизації його ідеї "європеїзму" як магістрального шляху українського ренесансу. Співчуваючи національним прагненням поміркованих українофілів, він в той же час негативно ставився до деяких рис у ньому ("етнографічний патріотизм", романтизація минулого, активне звернення до національних традицій), які з часом ставали все помітнішими. В цьому вчений бачив загрозу самоізоляції, втрати можливості розвивати національну самосвідомість.

Буржуазні реформи 60-х років XIX ст. народили ейфорію у російських лібералів, які перетворилися на одну з найбільш впливових політичних сил країни, з приводу швидкого розвитку молодого російського капіталізму. Але водночас вороже ставлення до українського національного руху збереглося. Навіть М. Костомаров, який висловлював лояльність російському скіпетрові, був недостатньо

переконливий. Для російського ліберала більш прийнятними були "патріоти на зразок запеклого прихильника" обрусіння України М. Каткова, які на сторінках "Русского вестника" галасували про "українську небезпеку".

У 70–90-і рр. ХІХ ст. політичного життя на Україні в чистому вигляді не існувало. Це був час гуртування у так звані "Громади", коли йшла боротьба за національні права українського народу в Росії культурницькими методами. "Громади" – центри розповсюдження української самосвідомості, осередки українського національного життя.

"Український національний рух або не знаходив підтримки (також і через свою слабкість), або в окремі періоди ненадовго привертав увагу з надією використати його у власних інтересах" [8, с.3–15].

Зовнішні умови діяльності "українофілів" в 60–80-х рр. ХІХ ст. не давали їм змоги розвивати повноцінну політичну діяльність на національному ґрунті. Відсутність політичних свобод, поліцейські переслідування, відірваність інтелігенції від народу були тими факторами, які сприяли росту аполітичності серед українофілів. Вони зосередились виключно на просвітницькій ниві. "Обставини українського життя у ХІХ ст. зложились так сумно, що на виданні книжок обмежувалась вся робота коло народної просвіти", – згоджуються журналісти з газети "Рада", оцінюючи підсумки роботи громадців.

Враховуючи те, що етногенез української нації протягом ХІХ ст. не був завершений, першочерговим завданням українських громадсько-політичних діячів було здобуття національно-культурної єдності, утвердження національної самосвідомості українців. Доти, доки не буде виконане це завдання, здобуття національної державності, яке повинне завершити побудову України, є передчасним.

Партійні структури – це механізм регулювання відносин між суспільством і державою, а конкуренція між ними – можливість вирішення державних проблем на користь народу і держави. Тому, на наш погляд, ідейно-теоретичні здобутки та недоліки політичної думки України треба оцінювати з позиції національної єдності та роботи по забезпеченню необхідних умов для розвитку українського народу, історичних інтересів України. Приймавши таку платформу, зможемо, по-перше, уникнути схематизму, аналізуючи процес розвитку української самостійності. По-друге, уникнемо небезпеки нігілістичних суджень стосовно культурництва та просвітництва як явищ "позадержавницьких".

Засновники УДП, УРП і УРДП у своїх програмних документах обґрунтовували власний проєкт державності України. На перший план висувалися вимоги реформування політичного ладу, заміни самодержавства конституційно-парламентарним устроєм. Проведення подібних змін передбачало два шляхи: 1) політична реформа "зверху" або 2) перетворення "знизу". Українські ліберали надавали перевагу

першому варіантові, який дозволив би уникнути насильства і кровопролиття [2; с.8]

УРП і УРДП із новою силою підняли гасло автономії України і федералізації Російської імперії [9]. На відміну від інших українських партій, програмні вимоги і завдання ліберально-демократичних партій відрізнялися значною розробленістю та обґрунтованістю. Однак, націонал-ліберали так і не змогли досягнути ідеалу українського народу – державної незалежності і обмежилися лише вимогою автономії України. Українські радикали схилилися до думки про проголошення автономії України українським парламентом [10].

Таким чином, ми не відірвемося від ґрунту історизму, а відтак – і науковості у розв'язанні складних проблем націогенезу та передумов політичного розвитку України на початку ХХ ст. Звичайно, якщо розуміти під цим саме певний вироблений політичний ідеал, мету діяльності організованих сил. Адже ще на початку 1870-х рр. такі діячі, як П. Чубинський, М. Драгоманов, у той чи інший спосіб висловлювалися за українську державну самостійність [11, арк. 1–2].

Очевидно, що на сучасне покоління дослідників припадає нелегке, але важливе завдання – відновити ідейний заповіт діячів та мислителів ХІХ ст. від нашарувань партійної полеміки та критики, яка випала на їх долю вже у новітню добу вітчизняної історії.

ХІХ ст. виявилось епохою значною, вирішальною у галузі державотворчої теорії, коли був пройдений шлях від аполітичності до автономістсько-федеративних проектів, а від них – до проектів засад майбутньої державної незалежності України. Характерною рисою теоретичних пошуків України ХІХ ст. було те, що цим найчастіше займалися літератори, публіцисти і рідше – правознавці. Це не могло не позначитися на характері концепції та ступень їхньої розробленості. Та незважаючи на це, тоді ж український рух здійснив еволюцію від обмежених (за реальним впливом, можливостями боротьби) таємних українських (інколи навіть зденационалізованих) гуртків до масових політичних рухів та партій з чітко скресленими програмами та визначеною тактикою.

Перша російська революція значно активізувала процеси політичного пробудження українців, навіть "автономісти скаржилися на брак національної свідомості серед земляків" [12, с.39]. Ймовірно, не дефіцит національної свідомості, а ступінь політичної зрілості українців на початку ХХ ст. виявився таким, що не стільки здобуття незалежності, скільки її утримання й захист виявилися і для нації, і її пророків "поза межами можливого".

Сучасний лібералізм – явище складне і неоднозначне. Можна сказати, що він, залишаючись незмінним у проголошених принципах, на практиці увібрав у себе принципи захищеності та соціальної забезпеченості кожного члена суспільства з боку держави [13].

XIX ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом. Національність для європейських лібералів – таке ж саме індивідуальне буття, поза яким не можливе існування людини [14, с.42].

За концептуальними підходами вирішення національного, соціального, аграрного і робітничого питань, визначення перспектив державності України програми ліберальних партій пропонували детальний проект політичного устрою автономної України. УДП, УРП і УРДП не вдавалися до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалися виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення українського народу. Незважаючи на неоднозначну оцінку наслідків думської діяльності українства у сфері розробки і реалізації національних законопроектів, відбувся суттєвий поступ, своєрідний політичний прецедент, який посіяв зерно впевненості у можливості налагодження власного парламентського життя.

Література

1. **Полонська-Василенко Н. Д.** Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995– . – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – 1995. – 608 с.
2. **Донченко С. П.** Доля лібералізму в Україні (Про український лібералізм та причини його зникнення) / С. П. Донченко // Грані. – 2005. – № 6. – С.16–20.
3. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України. 1900–1920 рр.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ, 2006.
4. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
5. **Цит за:** Согрин В. В. Британский либерализм: этапы развития и течения / В. В. Согрин // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С.24–36.
6. **Попов В. Ж.** Громадські та культурні зв'язки народів Австро-Угорщини з українцями в 60-80-х рр. XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія"/В. Ж. Попов. – Донецьк, 2002. – 19 с.
7. **Козицький М. Ю.** Методологія ленінської класифікації політичних партій Росії / М. Ю. Козицький, Л. В. Курас // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: Либідь. – 1991. – Вип. 169. – С. 3–10.
8. **Дзюба І.** Історія наша триває / І. Дзюба // Золоті ворота. – 1991. – №1. – С.3–5.
9. **Центральний державний історичний архів України** (далі – ЦДІА України), ф.318, оп.1, спр.1066.
10. **ЦДІА України**, ф.317, оп.1, спр.4847.
11. **Центральний державний архів Жовтневої революції Росії** (далі – ЦДАЖР), ф.109, оп.1, спр.1777.
12. **Шишко О. І.** Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1890 – 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. І. Шишко. – К.1998. – 17 с. 13. **Демченко М.** Либерализм в Украине: за и против / М. Демченко, Д. Парижский // Альтернатива – региональная политическая газета. – 1994. – № 3(4), февраль. 14. **Федосова Е. И.** Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины XIX в. / Е. И. Федосова, А. В. Ревякин // Новая и новейшая история. – 1999. – №6. – С.39–88.

Буканов Г. Н. Исследование либерального течения национального движения в процессе формирования государственности на Украине в начале XX в.

В своей статье автор рассматривает формирование и влияние либерального политического течения на Украине в русле общеевропейского тренда и определяет его движущие силы для Украины. Подчеркивается исключительное значение опыта либералов в Государственной Думе в начале XX в.

Ключевые слова: либерализм, формирование государства, нациогенез.

Буканов Г. М. Дослідження ліберальної течії національного руху у процесі державотворення на Україні на початку XX ст.

У своїй статті автор вивчає формування та вплив ліберальної течії на процес державотворення на Україні на початку XX ст. та аналізує етапи формування цієї течії на тлі загальноєвропейського ліберального руху, з'ясовує чинники та рушійні сили його формування на теренах України. З'ясовано також виняткове значення досвіду ліберальної активності українських партій у Думі на початку XX ст.

Ключові слова: лібералізм, державотворення, націогенез.

Bukanov G. The research on the national liberal movement in the state-building process in the Ukraine at the beginning of XXth cr.

In this article the author explores the creation and the influence of the liberal trend in the process of the state-building in the Ukraine at the beginning of the XXth cr. The creation itself being analyzed on the background of the Whole European liberal movement, the moving forces and the main factors were found out. The exclusive importance and meaning of the liberal experience for the Ukrainian parties in Duma at the beginning of the XXth century were also emphasized.

Keywords: liberalism, state-building, nation emerging.